

Ami örökkévaló a Dávid Ferenc életművében.

Irta és felolvasta: **Dr. Varga Béla.**

Az emlékezésnek ünnepét üljük. Vajjon tisztában vagyunk-e kellőképpen a mai emlékünnep fontosságával és jelentőségével?! A történetírásnak még mindig nagy feladatai vannak a Dávid Ferenc hatalmas egyéniségének megvilágítása körül, akiben nemcsak a magyar géniusz, hanem az emberiség szellemi fejlődésének történelme is — kétségkívül — egyik legnagyobb héroszát ünneplheti. Hogy a Dávid Ferenc neve és alakja nem vonulhatott be még teljes dicsőséggel az emberi művelődés Pantheonába, annak három oka van. Az egyik az, hogy magyar volt, a másik pedig az, hogy egy olyan területen próbálta meg felrázni az emberi gondolkodást, amely még ma is tulnyomó részben Dávid Ferenc előtti korát éli s annyira ragaszkodik ehhez az életéhez, mintha tudná, hogy ha csak egyet lépne előre, azonnal vége lenne; és végül a harmadik ok — amint említettük — az, hogy a történetírás csak részben végezte el a maga munkáját ezen a téren.

Hogy Dávid Ferenc helyét a szellemiség evolúciójában kellőképpen megérthessük, egy pillantást kell vetnünk ennek a fejlődésmenetnek dialektikai útjára.

A nyugateurópai gondolkodás első titánja, Platon, kereste a szellem világában azt, ami elmulthatatlan és örökkévaló. Meg is találta ezt az ideák világában. Az ideák a mi érzeki, tapasztalati világunk fölött lebegnek, térben és időben nincsenek. Az örökkévaló igazságok birodalma ez, amelynek a világ, amelyet mi tapasztalunk, csak gyöngé árnyéka, halvány visszazugárzása. Az igazságoknak ezt a birodalmát transcendensnek nevezik, ami annyit jelent, hogy túl van az emberi tapasztalás határain. Mindaz, ami értékes és maradandó, ebbe a transcendens világba tartozik. Maga az Isten, a legfőbb idea, az örök jóság megtestülése, aki a teremtmények milliárdjait vonzza magához a belőle kiáradó szeretet véghetetlen erejével.

Nagyszerű gondolat, beláthatatlan perspektíva, amilyen csak a világ legnagyobb költőjének, költőfilozófusának, az isteni Platonnak a fejében születhetett meg.

Platon gondolata megadta a problémát az egész európai gondolkodásnak. Az örök feladat megfejtése két ágra szakadt; az egyik kutatta és kutatja az igazság transcendens világának sajátosságait, a másik keresi azt, hogy miképpen tükröződik az igazság az emberi

lélekben, illetve szeretné ezt a transcendens világot az ember lelkéhez, szelleméhez minél közelebb hozni. Ez az utóbbi törekvés idővel annyira merészkedik, hogy a transcendens világ mellett az emberi szellem belső világát is, mint az igazság letéteményesét, egyenjogunak ismeri el, sőt tovább menve, egyenesen azt mondja, hogy az igazságok székhelye és kiinduló pontja, szülőhelye az emberi lélek s az igazságok transcendens világa is az emberi szellem kivetített, maga elé kihelyezett alkotása. Azt az álláspontot, amely az örökkévalónak, az igazságnak a forrását és helyét az emberi szellem alkotásában véli feltalálhatónak, immanensnek, az immanencia álláspontjának nevezik, amely a transcendenssel szemben, amely a kívülállót, az emberi tapasztalatot meghaladót jelenti — az emberben benne rejlőt, az emberi szellem alkotását kívánja jelezni. Az immanencia főkérdése az, hogy miképpen tükröződik az isteni igazság az emberi lélekben; vagy úgy is lehet fogalmazni: mi az és hogyan néz ki az, ami az emberben isteni.

Mióta Platon megrajzolta az eszmék világának fenséges birodalmát, mióta világgá röpítette az örök igazságok transcendens rendszerének mérhetetlen erejű koncepcióját, azóta vágyik az emberiség ezt az országot megismerni, magához közelebb hozni, sőt magába beleolvasztani. Igen, egy nagy és hatalmas törekvés az immanencia felé — ez jelzi az útját Platon után a nyugateurópai gondolkodásnak. Ez az immanencia vágy¹ kezdetben gyöngébben, majd erősebben jelentkezik, majd tör és zúz és mindent elnyeléssel fenyeget, majd kiegyezik és megalkuszik, a transcendenssel keveredik, majd elgyöngül, sőt meghal, hogy újra feltámadjon. Ez a vágy örökös és olthatatlan vágya az emberiségnek; kiolthatatlan s megszűnése maga a halál. Annál erősebb, annál hatalmasabb, minél inkább érzi az emberi szellem a maga erejét, hatalmát és értékét. Amint az öntudat erősbbödik és izmosul, a harc heve is fokozódik s ostromolja az igazságok örök birodalmát, mert szeretné felszívni magába, nem megszüntetni, hanem magába átömlesztetni, részesévé lenni. Valóban isteni színjátéka ez az emberi szellemnek: küzdelem Istenért vagy az Istennel szemben, de amikor az Isten ellen, akkor is mindig és mindig csak Istenért, az isteniért.

Az első lépést ebben a küzdelemben Aristoteles tette meg s ha nem is oldja meg a kérdést, már megalkotja a fejlődésnek és

¹ V. ö. Boda István: Immanens és transcedens ideáлизmus, Athenaeum, 1928. évf., 208. l.

az organizmusnak a fogalmát — az immanencia eme két leghatalmasabb küzdő fegyverét.

Jézus fellépése forduló pontot jelent ebben a küzdelemben. Ő már egészen közel hozta az emberi lélekhez a transcendens világát. Az ő koncepciója immár nem filozófiai, gondolata nem a fogalmak hierarchiájának örökkévalóságára utal, hanem a reflexió helyett az érzésre, az értelmi konstrukciók helyett Istenre és megalkotja az Istenországának, mint a szellemi értékek foglalatának nagyszerű eszményét. Jézus tanításaiban csodálatosan kibékül a transcendens világ az immanenssel s Istenországa mellett meglátja a szenvedő, boldogtalan, de a lelki megváltásra és újjászülétesre képes embert; felismeri a szellem értékét s a fejlődésre a tökéletesedésre való alkalmatosságát. Megadja az útmutatást, hogy miként lehet valaki Istenországának igazi polgárává s reámutat arra, hogy a megvalósulás lehetősége a lélekben, „ti bennetek vagyon“ s ebben a mondásában az immanens gondolat talán a világon is először tör egészen öntudatosan felszínre. Mert hiába mondják, — mondja Böhm K. — hogy Jézus nem e földi viszonyokban vélte megvalósíthatónak az ideális szeretetet, Istennek országát. Jézus az ő kis körében megvalósíthatónak tartotta és kötelességévé tette tanítványainak.¹

Jézus halála és vissza nem térése meggyöngíti az immanencia felé törekvést s Pál apostolnál már hatalmas lépéssel indul meg a kereszténység abban az irányban, hogy teljesen transcendenssé legyen.

Kétségtelen, hogy magukban az evangéliumokban szinte tulnyomó a transcendens elem. A transcendentista történetíró, mondja Nagy József, igazában véve mindig legendát ír. Nem a köznapi, a mindenkivel közös események érdeklik elsősorban hőse életében, hanem azok a mozzanatok, amelyekben tisztán megérezhető módon átsugárzik hősén az őt cselekvéseiben irányító transcendens világ. Ezért az evangéliumok igen sok helyén Jézus életének sok eseménye a természetfeletti fényében jelenik meg előttünk.² A tulvilág fénye itt is ott is felragyog már az evangéliumokban. Pál apostolnál ezekből a sugarakból finom szövet lesz, egész teológiai rendszer.

A keresztény vallásos érzület tehát elég hamar átalakult hitté.

¹ L. Böhm K.: Az értékelés phaenomenológiája a XVI. századig. Athenaeum, 1913. évf. 25. l.

² L. Nagy József: A fejlődés eszméje c. tanulmányát. Athenaeum, 1929. évf. 16 l.

A további lépés az egyházzá alakulás, azután jön a dogma s végül a teológia (l. Böhm i. m. 16 l.). Ezek azok a lépések, amelyek a kereszténységet néhány századdal Jézus halála után szinte egyoldaluan a transcendens irányba sodorják. A középpont és az alap a vallásos érzület. Amíg ez dominált, addig a kereszténységben az immanencia, a befelé való vallásosság megfelelő módon érvényesült, mihelyt azonban megindul az említett fejlődési folyamat, mindinkább háttérbe szorul. A középkori kereszténységet már az egyház és a dogmák uralma jellemzi. Maga a filozófia az egyház szolgálatába áll s kialakul a középkori racionalizmus nagyszerű épülete a scholasztika filozófiában. A dogmák közül csak egyet emelünk ki, amely az egész keresztény gondolkodásra döntő jelentőségűvé lett: Jézusnak Istenné emelését a niceai zsinaton. A kereszténység útja ezzel kizárólag a transcendencia felé vezet. Az első három század még küzd ez ellen. Úgy látszik azonban, hogy a századok lelkében élő vágy erősebb volt a transcendens irányban, mint megfordítva. Ez többé-kevésbé meg is érthető. A keresztény világ sokáig várta Jézus visszatérését, várta a csodát s mivel ez nem következett be, ő maga csinált magának egy csodát. S ezzel a transcendens álláspont megkezdte hódító körútját.

Az immanencia halvány mécsese csak itt-ott lobban fel zárdák mélyén, elvonult lelkek titkos kamrájában. Azokat, akiket nem elégített ki a kereszténységnek a teológiai dogmákon felépített épülete — misztikusoknak nevezik. Misztikusok azok, akik a maguk sajátos, egyéni útjain igyekeztek Isten közelébe férközni s nem pusztán azokon, amelyeket az egyház előírt. A római egyháznak ezek között a misztikusok között is sok szentje van, pedig ezek az emberek, ha öntudatlanul is, külön úton keresték hitbeli kielégedésüket s fentartották és ápolták a keresztény lelkületben azt, ami minden egyháznak és teológiának egyetlen alapja: az egyéni, belső vallásos érzést. Így ebben a törekvésben, a misztikusokban él mintegy lappangva tovább az immanenciára való vágy egy egészen sajátos megnyilvánulása.

A XV. század ismét fölfedezi az embert anatomiailag és társadalmilag, a XVI. század pedig fölfedezi vallásilag is. S itt elérte a kereszténység nagy ujjalakulásához, a reformációhoz.

A reformáció tulajdonképen nem egyéb, mint a transcendencia következtében az emberi lélek belső világától elszakított kereszténység közelebb hozása magához az emberhez. A reformáció tehát a keresztény vallásosságnak immanens részét ismét polgár-

joghoz akarta segíteni s ebben áll mérhetetlen jelentősége az emberi szellem fejlődésében. A reformáció evvel a munkával olyan nehéz feladatra vállalkozott, amelyet nem tudott teljesen megoldani; igaz, hogy nem is mert radikálisan hozzányulni. Magának Luthernek, a reformáció legkimagaslóbb alakjának szándékában sem volt a római egyháztól elszakadni. Reformátori pályája azt mutatja, hogy külső körülmények kényszerítették ki belőle azt, ami tudatlanul benne volt s amelyek létrejövéséhez egyfelől hatalmas egyénisége, másfelől következetessége és a kor haladása segítette.¹ Mégis az ő homlokát övezi a reformáció dicsősége, mert jogaihoz segítette vallási téren is az emberit s a saját lelkében igyekezett megkeresni azt, ami vallásos ideáljának megfelelt. Legalább formailag érvényre tudta juttatni az egyén jogait az objektív igazságok letéteményeseként szereplő katolikus egyházzal szemben.

Érdekes azonban, hogy míg az egyéni öntudatosságot Luther minden vonalon teljes erővel akarta, addig a vallás és a teológia területén sokkal nehezebben mozog. Individualizmusa sok új és világalakító eszmének válik forrásává s Istent a személyes hit által közelebb hozza az ember világához, de a kereszténység dogmai transcendenciáját alig meri érinteni s a pápa helyett a bibliát teszi meg kizárólagos tekintélynek.

Kálvin egy pár lépéssel tovább ment ugyan Luthernél a dogmai kérdésekben, ezzel szemben azonban az immanencia előre törő gondolatát, mely Luthernél jelentkezett, letörte s talán abbéli gondoskodásában, hogy a reformáció műve ezen az úton széthull és megsemmisül, a bibliának és saját magának a végletekig fokozott tekintélyvel alkotta meg az egyházat, amelynek erejével a protestantizmust igyekezett megmenteni. Kálvin a konzerváló erő a protestantizmusban; ő az egyház alapító, igazi protestáns pápa. Dilthey megjegyzi róla, hogy egész irodalmi működése, akárcsak a nagy egyházatyáké és a pápáké, eszköze volt regimentális működésének.² Kálvin az eredeti protestáns eszmét, a kereszténység immanenssé levését, határozottan feltartóztatta utjában. Az embert visszavetette csaknem abba a tehetetlenségbe, amelyben a reformáció előtt volt s ezáltal a kereszténység reformációjának mérlegét öntudatos erővel ismét a transcendentizmus felé billentette, ahonnan pedig Luther fellépése következtében kezdett kimozdulni.

¹ V. ö. Czakó Ambro: A protestantizmus szelleme. 15 lap.

² Idézve Czakó i. művében. 57 l.

Dávid Ferencnek akkor, amikor reformátori munkáját megkezdette, bizonyára sejtelve sem volt arról, hogy neki jutott az úttörő munka abban a tekintetben, hogy a reformáció és a protestantizmus célját — bár in idea — megvalósítsa s a keresztény eszmében a transcendens mellett az immanens elemet is érvényre juttassa. A transcendens *mellett* — ezt hangsúlyozni kívánjuk, mert a Dávid Ferenc műve s az a szellemi áramlat, amely őt mintegy igazolva — a XVII. XVIII. és XIX. században megindult s az ú. n. szabadelvű kereszténységben nyert kifejezést, sohasem nyult hozzá ahhoz, ami a kereszténységben valóban transcendens s csak azt tette benne immanenssé, ami nem is lehetett soha más.

Dávid Ferenc munkássága második felében belátta azt, hogy az egész hitújítás csak fél munka lehet, ha nem veszik revízió alá azokat a dogmákat, amelyek az evangéliumi kereszténységben az idők folyamán — természetesen mindig a korszellem és az emberi lelki szükséglet folyamányaként — hozzátapadtak. Természetesen — mondjuk — mert a szellemi élet fejlődésében, ha olykor nehezen ismerjük is fel, szigorú logika uralkodik. Bizonyos dolgok, a világnézetek strukturái nem önkényes alkotások, hanem a fejlődés törvényszerűségének megnyilatkozásai. A Dávid Ferenc fellépése és munkája ép oly szükségképeni eredménye a hitújítás mozgalmának, mint ahogy szükségképeninek kell látnunk a kereszténység első dogmáinak megalkotását. Dávid Ferenc, ha nem is tisztán a saját indításából, hanem külföldi hatások alatt, de hozzá mert nyulni a dogmatika theologia alapvető tételeihez, amit reformator elődei nem is próbáltak megtenni. Leemeli a keresztény tant, legalább is részben, de mindenesetre lényegében arról az alapról, amelyen azelőtt nyugodott s új alapokra helyezi. Ebben áll korszakalkotó jelentősége. Hogy ez neki sem ment könnyen, arról meggyőző teológiai gondolkodásának lassú és küzdelmes fejlődése, amely egyéniségének adottsága következtében nem végződhetett egyebüttl, mint ahogyan valóban végződött.

A Dávid Ferenc munkája — eszmeileg, ha dogmailag nem is — tulajdonképen a reformációnak lutheri eredményeihez fűződik s ezen az alapon jut el a protestans elvnek teljes és tökéletes befejezéséhez az által, hogy az embert, az egyéniség jogát, erkölcsi értékét a keresztény dogmatika gyökeres átfarmálása útján az őt megillető helyre juttatja, anélkül, amint említettük, hogy a keresztény eszme transcendens részeit érintette volna. Sokkal inkább benne élt a XVI. század kereszténységének szellemében, hogy erre

gondolhatott volna is. Hogy a racionalizmus és a humanizmus idővel ezt a transcendenciát is kikezdte, az egészen más elbírálás alá esik. Erről Dávid Ferenc igazán nem tehet. Ő a kereszténységet gazdagabbá akarta tenni és tette is azáltal, hogy a paulinizmuson is túl az evangéliumhoz fordulva, igyekezett jogaiba visszahelyezni a keresztény eszmének immanens vonását, az emberi lelket, az emberi méltóságot, amelyről Jézus oly sokszor tett bizonyosságot. Nem érthetjük tehát, hogy miért mondja őt Ravasz László Homiletikájában¹ „destruktív“-nak! Ha a Dávid Ferenc munkája destruktív, akkor ezt az egész protestantizmusról el lehet mondani bátran. Mi az ő gondolatmenetében és életmunkája eredményében a hamisítatlan protestantizmus valóban konstruktív szintézisét látjuk, amely a transcendens elemnek az immanenssel való tökéletes harmoniáját prófétai előrelátással megteremtette. A XIX. és XX. század vallástudományi munkája, amit csak a kereszténység keretein belül is végzett, fényesen igazolja azt az elvet, hogy a kereszténység, ha valóban missziót akar teljesíteni az emberiség kulturális haladásában s ha valóban lényező akar maradni az eszmék fejlődésének vonalában, meg kell, hogy adja Istennek, ami az Istené, de az embernek is, ami az emberé, ami Jézus intencióját teljesen fedi.

A másik kifogás Dávid Ferenc munkájára és az azt követő vallásos szellemi áramlatra az, hogy racionalista vagyis egyoldalúan juttatja érvényre az ész, a józan gondolkodás szerepét a hit dolgaiban is. Az bizonyos, hogy Dávid Ferencet munkája végrehajtásában nagyban segítette az, hogy mert gondolkodni olyan dolgokról, amelyek az addigi elbírálás szerint meghaladják az emberi gondolkodás határait. Ez azonban semmiesetre sem befolyásolta nála a vallásos érzésnek minél bensőségesebb megnyilatkozását. Kétségtelen dolog továbbá, hogy Dávid Ferenc egész munkájában s abban a vallásos irányzatban, amely az ő nyomában fakadt, a józan észnek nagyobb szerep jut, mint a kereszténység más árnyalatainál. Az unitarizmusban a józan ész mintegy összekötő kapcsolócsá lett a kereszténység immanens és transcendens alkotó elemei között. De talán épen ennek tulajdonítható, hogy az unitarizmus, noha irányzatából erre lehetne következtetni, sohasem merült bele az immanenciának, a subjektív vallásosságnak abba az egyoldalúságába, amelyet misztikának nevezünk. Tudjuk már, hogy a közép-

¹ L. Ravasz László: Homiletika 1915. 190 l.

korban sokszor felütötte fejét a misztikus áramlat. Luther és Kalvin a misztikus vallásos élményeknek semmi különös jelentőséget nem tulajdonítottak. Maga Kálvin tagadja a misztikának kijelentés-szerű értékét. És mégis a lutherizmus és a kálvinizmus területén már a XVII. században ugyancsak felburjánzik a misztika s még az egyház is kénytelen elnézni, mert nem tud mást tenni. Ez később szektáskodásra is vezetett. Az unitarizmus kebelében ilyen kilengések nem történtek s ezt a józan ész áldásos és építő befolyásának kell tulajdonítanunk. Mert csak a józan ész akadályozhatja meg akár a transcendens, akár pedig a subjektív oldalon az emberi szellem méltóságához nem illő kilengéseket. A vallás mindig az egész embert követeli s a szellemiség egészére apellál. Lehetetlen tehát az észet és a gondolkodást kizárni belőle. A XVIII. század racionalizmusa ellen sok mindent fel lehet hozni. A józan ész tisztító munkájának azonban meg voltak a maga érdemei a vallás és a tudomány terén egyaránt s azért minden olyan törekvés, amely a józan gondolkodást ki akarja tiltani a vallás területéről, hasonlít ahoz az öreghez, aki az ág végén ülve gyanutlanul fűrészeli a fát saját maga alatt. Az egyoldalúság minden téren veszedelmes akár a racionalizmus, akár az irracionalizmus terén mutatkozik.

Nem tudunk ellenállani annak a gondolatnak, hogy a Dávid Ferenc munkáját ne hasonlítsuk össze bár főbb vonásaiban a Kant munkájával. Amit Kant végrehajtott a gondolkodás minden területén megnyilatkozó dogmatizmussal szemben, ugyanazt tette Dávid Ferenc a teológiai gondolkodás terén. Dávid Ferenc a teológiai kriticismus megalapítója. Az a teológiai gondolkodás, amelyet ő inaugurált, ép úgy szembe fordul a keresztény dogmatizmussal, mint Kant ismerettana a dogmatikus metafizikával. Dávid koncepciójában az emberi akarat erkölcsi meghatározottsága ép úgy előtérbe nyomul szükségképen, mint Kantnál. Kantnak a kereszténységről való egész felfogása a paulinizmuson keresztül egyenesen az evangéliumhoz nyul vissza, Dávidnál hasonlóképen. És még csak egyet. Kantot a porosz miniszter eltiltotta minden olyan előadástól, amely a vallással összefüggésben áll; a XIX. század elején még úgy emlegették őt, mint a protestantizmus filozófusát, most azonban már kereszténynek sem akarják elismerni és sokan Isten-tagadónak nevezik azt az embert, aki az erkölcsi világrend tudományos megalapozásában a legfelségesebb művekkel ajándékozta meg az emberiséget. Vajjon nem ez lett a sorsa Dávid Ferenc-

nek is, akitől némelyek még a keresztény címet is szívesen elvitatnák.

Dávid Ferencnek nem volt ideje, hogy nagy reformatori tetteinek következményeit elméletileg is kifejtse és megörökítse. Hogy azonban ezekkel teljesen tisztában volt, azt mutatja az a két gyakorlati megvalósítás, amelyet csodálatos gyorsasággal vitt keresztül az országgyűlés, politikai téren, kétségtelenül az ő szellemének hatására, az ő intenciói szerint. A tordai országgyűlésre célozunk, amely 1568-ban törvénybe iktatta a vallásszabadságot, kimondván, hogy a prédikátorok minden helyen hirdethetik az evangéliumot, ki ki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért bárkit is fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegetsen, mert a hit Istennek ajándéka.

A magyar geniusznak ilyen fellángolása talán egyszer sem volt. Nagynak tartjuk azért, mert egyetemesen emberi. Azonban ez a láng is elmúlt ép oly hamar, mint általában a magyar lángok. De mindenesetre egy történelmi dokumentum, amelyet legalább is nem szabad elfelejtenünk.

Azokat a következményeket, amelyek Dávid Ferenc teológiai téren véghezvitt munkájának logikus folyományai, a vallásnak és az emberi szellem egyéb alkotásainak területén a XVIII. és a XIX. század vallásos és tudós geniuszai tették valósággá. Mert mi az, amit az immanentizmus ad a világnak. Legelőször az individualizmus, amely az egyén értékéről vallott felfogás eredménye. Azután a lelkiismeret szabadsága és a belőle fakadó szabad kutatás és végül a vallásos türelmesség; politikai téren pedig ez adja a világnak a modern demokrácia eszméit: a szabadság, az egyenlőség, a népszuverénitás gondolatát, amelyek mind üresek maradnak, ha elveszük belőlük az őket tápláló isteni immanencia hitét.¹

Mindezek közül a következmények közül bennünket az első három érdekel.

Az individualizmus az egyén belső, lelki értékeit emeli ki abból a mindent nivelláló és általánosító szürkeségből, amelybe az egyoldaluan transcendens álláspont süllyeszti. Az individualizmus eszméje a protestantizmus megalapítása óta az évszázadok folyamán csodálatosan meggyarapodott és meggazdagodott tartalmában. Ma már nem is individualizmus, hanem perszonalizmus. Az egyéniség

¹ V. ö. Nagy József i. cikke 48. és 49. lap.

elve, mely eleinte igen sok negatív vonást is foglalt magában, ma már mint a személyiség elve vonult be a szellemi tudományok minden ágába. A személyiség többet és mélyebbet jelent, mint az individuum. A perszonalizmus nem jelent többé csapongó szubjektívizmust, nem jelenti az egyénnek, mint ilyennek, istenítését. A személyiség ott kezdődik, amikor az egyes fölfedezi magában az egyetemes törvényszerűséget, amikor tehetségeit egyén fölötti célok szolgálatába állítja, amikor az ő természeti adottsága átszellemül s vallás-erkölcsileg is meghatározva a szellemiségnek egy magasabb, egyetemesebb szférájába kerül. A személyiség magában hordja a keresztény istenfiúság eszményét, amint magyar apostola Schneller István olyan találóan kiemeli. Ma már ismerünk egész filozofiai rendszert, amely a személyiség központi elvén épül föl s ilyennek nevezi is magát.

Az unitarizmusnak szükségképen a személyiség élvén kell felépülnie és nem a pusztán individualizmuson. Ez utóbbin különben fel sem épülhet semmiféle vallás-erkölcsi közösség. Az individualizmus maga inkább elkülönöz, elválaszt és sokszor az egyéneknek a közösség fölébe növekedését eredményezi, helytelenül értelmezve. Az igazi individualizmus vagy personalizmus a fölötte álló transzcendens értékeknek — legyenek ezek akár vallásiak, akár társadalmi természetűek — és a benne rejlő inmanens értékeknek harmonikus kifejezője s vallásilag és erkölcsileg meghatározott belső szabadságánál fogva olyan törvényeket szab a maga számára, amely a jézusi istenfiúságnak és az erkölcsi eszménynek nem mondhat ellent. Ha az unitáriusok ilyen értelemben kívánnak individualistáknak neveztetni, akkor valóban törekedniök kell ennek megvalósítására.

A lelkiismereti szabadságnak két oldala van. Az egyik vonatkozik a hitre, a másik az erkölcs spontán megvalósítására. Ahol a hit kérdéseiben szabad a lelkiismeret, ott eo ipso meg kell erősödni az autonóm erkölcsi felelősség érzetének, amely így elfoglalja méltó helyét a vallás mellett. Ennek az elvnek klasszikus képviselője *Channing*, aki az unitárius gondolatnak nemcsak vallási, hanem speciálisan erkölcsi oldalát domborítja ki, de emellett levonja a társadalmi kérdésekben is mindazokat a konzekvenciákat, amelyet az unitarizmusnak az emberi méltóságról alkotott felfogása megkövetel. Bunsen azt mondja *Channing*ről, hogy a XIX. század legnagyobb prófétája, *Renan* pedig a XIX. század szentjének nevezte. Vagy említsük-e a *Martineau* nevét, aki éppen a teológia

terén mélyítette el az immanencia gondolatát, tovább építve és a filozófia fegyvertárával is alátámasztva a Dávid Ferenc kezdeményezését. Pfleiderer Ottó a XIX. század egyik legnagyobb vallásos egyéniségének nevezi őt. Talán nála is nagyobb Dosztojevszki, aki még mélyebben és a küzdő és szenvedő emberi lélek mélységeinek feltárásával interpretálja az immanencia eszméjét s a lelkiismeretet tartja a halhatatlanság legfontosabb bizonyítékának.

És végül a vallásos türelmesség az előbbi feltételeknek: a perszonalizmusnak és a lelkiismereti szabadságnak logikus következménye. Dávid Ferenc mintaképe volt ennek. Vitatkozásaiban is mindig türelmes, sőt finom, ami abban a korban ritkaság. A tordai országgyűlés idézett határozata a legszebb történelmi megörökítése ennek. Az unitárizmushoz nem tapad vér és könny, amelyet a valóságos türelmetlenség fakaszt s ebben a tekintetben mindenestre kiállotta a jézusi értelemben vett keresztény elnevezés történelmi próbáját.

Mennyire megfogytakozott a vallásos türelmesség mindjárt János Zsigmond halála után Báthori István alatt s milyen szegényes volt a nagy Bethlen Gábor idejében is. Ha Erdély semmit sem adott volna a magyar nemzetnek, mint az 1568-iki országgyűlés határozatát, akkor is, ma is Dávid Ferenc a legnagyobb és a legaktuálisabb tanítója elsősorban a magyarságnak, de minden más népnek is.

*

Egyik jeles protestáns egyházfő egyik művében Dávid Ferencel kapcsolatban a következőket mondja: Ha Dávid Ferencet unitáriusnak nevezük, bár e felekezet egyszer exkommunikálta őt s most ő exkommunikálná e felekezetet — mindenestre legnagyobb volt közöttük s a kor egyik legnagyobb kulturhősévé magasztosul.¹

Azt tudjuk, hogy Blandrata György 1579-ben 25 unitárius pappal együtt, kik még egy tized részét sem alkották az egésznek elszakadt Dávid Ferencről egyrészt, mert féltette saját magát, de másrészt talán, mert diplomata létére úgy gondolta, hogy ilyen módon inkább biztosíthatja — az addig elért eredmények egy részének alapján — az egyház fennmaradását. Erre vonatkozik a fenti állítás, hogy e felekezet egyszer exkommunikálta Dávid Ferencet. Az azonban, hogy most Dávid Ferenc exkommunikálná e felekezetet — szerző magán véleménye. Ha azonban már ki van

¹ L. Ravasz i. m. 197.

nyomtatva s ha lekicsinylés is akar lenni, foglalkoznunk kell vele, hátha hasznunkra fordíthatjuk.

Szerző bizonyára azért kockáztatta meg említett ötletét, mert úgy gondolta, hogy a mai unitarizmus már annyira elhagyta az orthodox teológiát, annyira nem esküszik a biblia minden szavára és betűjére s a kijelentés egyszeri és egyetlen voltára, annyira telítve van a XVIII. század racionalizmusának szellemével, hogy Dávid Ferenc, aki minden haladása és eretneksége mellett is benne élt a XVI. század levegőjében, reá sem ismerne. Némi igazság lehet ebben a gondolatmenetben, de nem a szerző javára, avagy következtetésének igazolására. Lássuk, miért?!

Egy jó katolikus ember bizonyára nem hisz és nem hihet se többet se kevesebbet, mint amit az egyház megállapított. Úgy látszik, hogy egy jó orthodox protestánsnak sem lehet a hit kérdéseiben tovább mennie a XVI. századnál. A Dávid Ferenc követője azonban semmi esetre sem teheti meg azt, hogy megálljon ott, ahol Dávid Ferenc. Egyenesen megtagadása volna a Dávid Ferenc szellemének, egész lényének, élete nagy művének, ha követői az elmúlt 350 esztendő alatt egy jöttát sem mozdultak volna a XVI. század szellemétől. Dávid Ferenc munkája nem kizárólag csak arra célozott, hogy legyen egy felekezet, amely mindenben esküszik reá s szemet huny a szellemi élet minden irányú haladása előtt. Nála a személyiség, az igazság keresése a dogma fölött áll. Egész gondolatvilágát a fejlődés speciálisan immanens eszméje határozza meg. Dávid Ferencet megérteni és követni nem azt jelenti, hogy behuzódva a felekezetiesség szűkös korláta közé, esküdjünk minden szavára, hanem azt, hogy szüntelenül törekedjünk az evangéliumi igazságnak csakis az egyetemes kereszténység legmagasabb álláspontján megnyilatkozó, felekezetfölötti megértésére és megvalósítására. Ez megvalósítható egyrészt az ismeret útján, mert amint az írás mondja: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket“, másfelől az erkölcsi tökéletesedés útján, amelyre Jézus is felhív, amikor azt mondja: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes“. Azért az unitarizmusban távolról sem olyan kizárólagos az „egyház“ jelentősége — mely mindig bizonyos megkötöttséget jelent — mint akár a catholicismusban, akár az orthodox protestáns felekezeteknél. Semmiféle egyház nem lehet személyiség nélkül. Ennek a szempontnak az unitarizmusban teljesen érvényre kell jutnia, ami viszont nagy mértékben megköveteli a fokozott vallásos és erkölcsi fegyelmezettséget és felelősséget hiveitől.

Mindebből megérthető, hogy aki a Dávid Ferenc szellemétől van áthatva, annak nem szabad elzárkóznia a szellemi életnek semmi olyan megnyilatkozásától, amely a vallásos felfogást és az erkölcsi életet mélyebbé teheti. Az unitárius eszmének éppen ezért gazdagodnia és gyarapodnia kellett mindaval, amit az elmúlt századok akár az evangélium szellemének helyes megértésére vagy az erkölcsi eszmény tisztázására megalkottak. E tekintetben elég a már említett Channingre és Martineaura utalnunk. A történelem tanúsága szerint minden olyan korszak, amely kizárólagosan csak a vallásra irányozza tekintetét, nemcsak gátlólag hat a kultúra más területeire, hanem magának a vallásos életnek elkülsőítésére és megbénítására szolgál.

Éppen ezért igaztalannak találjuk azt az ötletet, hogy Dávid Ferenc exkommunikálná a mai unitárizmust. De mindettől eltekintve, igazságtalannak és megtévesztőnek tartjuk ezt a megállapítást azért is, mert nem ismerjük el — még föltételelesen sem — a Dávid Ferenc exkommunikálási jogát, aminthogy nem ismerjük el sem a Loyoláét, sem a Kálvinét. A kereszténységnek nem az a kriteriuma, hogy valaki milyen hívő tagja egyik másik felekezetnek.¹ A mi mai kereszténységünknek, keresztény mivoltunk megítélésének egyetlen egy forma van s ez Jézus Krisztus. A kérdés nem az, hogy mit szólna a mai unitárizmushoz Dávid Ferenc, hanem az, hogy mit szólna Jézus akár ehez, akár ahoz a felekezethez a maga szempontjából és az ő megítélése szerint. Dosztojevszki: A Karamazov Testvérek c. regényében Jézus megjelenik egy főfő hitvédő előtt, aki a kereszténység képviselője. A nagy inkvizitor sokat beszél, Jézus azonban egy szót sem szól, ott hagyja. Ebből mindenestre egyet megtanulhatunk és pedig azt, hogy nagyon távol állunk mindannyian Jézustól és hogy még a legtisztább és legönzetlenebb felekezeti elfogultság sem fog elvezetni hozzá soha!

*

Tisztelt Közönség! A mi mai lelki berendezettségünk olyan, hogy a sirhantok mellett is többet elmélkedünk, mint amennyit

¹ Ebben a tekintetben az egyházak nagysága vagy kicsinysége sem lehet döntő, mert igazat kell adnunk az immanencia legnagyobb magyar filozófusának, Böhm K.-nak, hogy a hívők száma nem bizonyít a vallás magasabb foka mellett, sőt hajlandó volnék ezt hinni, mondja, hogy legnemesebb vallásforma a legkevesebb hívőt számlálja — amint ez a priori világos (l. i. m. 20. l.).

kesergünk. Ez a reflexiós hangulat hozta ki belőlem az elmondott gondolatokat. Szolgáljanak emlékeztetőül annak a férfiúnak halálára, akit 350 évvel ezelőtt az elfogultság és a gyűlölet börtönbe záratott.

Sok martirja van az emberiségnek, akik azért haltak meg, mert többet, jobbat és szebbet akartak, mint kortársaik; akiket halálra küldtek, mert nem értették meg őket. Nekünk hinniük kell, hogy a martirok nem haltak meg hiába és rajta kell lennünk, hogy halálukat a szeretet és a megértés megszentelő érzéseivel engeszteljük ki.

IV. Az unitárius lelkész kör közgyűlésében.

Dávid Ferenc és mi.

Elnöki megnyitó, mondotta : **Kovács Lajos.**

Tisztelendő Lelkészkeri Közgyűlés ! Kedves szolgatársaim ! Az áhítat percei után, midőn lelkünk énekszóban és imádságban Istenhez emelkedve, imádkozva is hódolt a Dávid Ferenc nagy szellemének, kartársi szeretettel köszöntöm mindazokat, akik évi közgyűlésünkön megjelentek s felhasználva az alkalmat, emlékezni hívom szolgatársaimat . . .

Pár nap múlva 350 esztendeje lesz annak, hogy Dávid Ferenc, unitárius egyházunk halhatatlan emlékü apostola, megalapítója és első püspöke, földi pályafutását a dévai várban bevégezte.

A nevezetes évfordulón egész unitárius egyházunk diszruhát ölt magára s lelkileg is ünnepre készül. Az emlékezés fényénél fel akarja ujítani azt a szellemet, mely a XVI. században a lelki haladás és a hitszabadság lobogóját olyan magasra emelte, hogy századok múlva is aránylag kevesen közelítik meg azt. Maga elé idézi azt a lelket, melynek hatására a hitvilág továbbhaladásának, a szellemi élet fejlődésének olyan messzevivő útja nyílt meg, melyre méltó elhatározással és tiszta meggyőződéssel rálépni: még ma sem mutat elég megértést és elég bátorságot a világ.

Nem kutatom, vajjon a véletlen műve-é, hogy egyházunk ünneplésében a hódoló emlékezésre az első lépés nekünk, unitárius lelkészeknek jut osztályrészül; avagy csupán az évek folyamán kialakult hagyományos sorrend szolgáltatja a magyarázatot ahhoz, hogy a mindezideig legtisztább hit hirdetőjének méltatására